

ПРАГМАТИЧНИ СТРАТЕГИИ В ТЕКСТА. АЛИЕНАЦИЯ

Гл. ас. д-р Михаела Москова

Институт за български език – Българска академия на науките

Резюме. Както е известно, в българския език липсва координация на времената в сложното съставно изречение. Това дава възможност да се реализират разнообразни темпорални комбинации в главното и подчиненото изречение. Това е и минималното необходимо условие за реализирането на прагматичната стратегия за изразяване на гледните точки на актуалния говорещ и участника в действието, за което се говори, която Р. Ницолова нарича *емпатия*. Интересното в случая е, че когато двете гледни точки съвпадат, актуалният говорещ може да опише събитието от позицията на участник в него, като тази разлика обичайно има граматични измерения. Р. Ницолова отбелязва, че в случай на съвпадение на позициите на говорещ и участник в действието, за предпочитане е събитието да бъде представено от позицията на участника. В настоящата работа се очертава друга възможна прагматична стратегия, чрез която говорещият използва наличните езикови средства, за да се „отстрани“ от позицията на участник в събитието, когато по необходимост я заема (т.е. когато разказва за себе си). Тази стратегия е наречена *алиенация*.

Ключови думи: прагматични стратегии; емпатия; алиенация

Емпатия

Според определението на Р. Ницолова „Гледна точка или емпатия е прагматично понятие, което означава два начина за представяне на едно и също събитие. Първата гледна точка е гледната точка отвън, от времето и мястото на речевия акт, в който говорещият (авторът, разказвачът в художествения текст) произвежда своя текст, като *сега* за него е моментът на говорене. При втората гледна точка пък става дума за представяне на събитието отвътре, от гледната точка на наблюдател-участник в него. Ако за говорещия сега е интервалът на речевия акт, за участника в събитието сега е винаги интервалът на самото събитие, което се случва в плана на миналото (най-често) или в плана на бъдещето“ (Nitsolova 2005, p. 266).

Р. Ницолова илюстрира това със следния пример от Елин Пелин:

Пророкът (...) с ужас забележи, че земята се тресе само под неговите нозе и че къщите наоколо стоеха спокойни и неподвижни. (Ел. Пелин)

В него формата за сегашно време *се тресе* представя събитието от гледната точка на участника наблюдател, за когото то актуално се случва, а глаголят в имперфект *стоеха* – гледната точка на автора на изказването.

Важно е да се уточни, че смяната на гледни точки е прагматична стратегия, която се реализира в сложни съставни изречения с ментален предикат в главното изречение и трябва да се различава от възможните темпорални неутрализации в останалите типове сложни изречения. Най-общо разликата се състои в това, че смяната на гледните точки не настъпва под влияние на контекста, докато при темпоралните неутрализации отпада противопоставянето по определен диференциален признак, тъй като той е изразен лексикално (вж. повече у Aleksova 2008).

Друго съществено наблюдение в работата на Р. Ницолова е, че различното представяне на гледната точка е възможно най-вече когато подчиненото изречение описва ситуации от плана на миналото (Nitsolova 2005, р. 266). В своето изследване авторката обстойно се спира върху възможните темпорални съчетания, които представят различията в гледните точки, но за настоящата работа е важно, че при описанието на събитията от плана на миналото авторът разполага с две позиции, които може да експлицира според своето собствено предпочитание.

Нека сега разгледаме по-внимателно случаите, в които двете позиции съвпадат.

Съвпадение на гледната точка на автора на изказването и участника в действието

Според Р. Ницолова, когато говорещият и участникът наблюдател в събитието имат един и същи референт, авторът има възможност да избира коя от двете гледни точки да представи при темпоралната ориентация на събитията, като предпочитана е гледната точка на участника наблюдател (Nitsolova 2005, р. 266). Това наблюдение не е илюстрирано с пример, но бихме могли да представим такъв.

(1) *Възцари се тишина. Срещнах очите на краля и видях, че изражението му се променя.* (Примерът е от Българския национален корпус.)

Тълкувано в ключа на прагматичната стратегия за изразяване на гледната точка, описана от Р. Ницолова, в пример (1) авторът на актуалното изказване е и участник в описаната ситуация. Времето на глаголите в двете главни съчинени изречения и подчиненото допълнително изречение е различно, защото с миналото време на двата глагола в главните изречения е изразена позицията на автора, за когото събитията са разположени в плана на миналото, а със сегашното време на глагола в подчиненото изречение е изразена позицията на

участник в действието, което се развива непосредствено в това, което за него е настояще.

За настоящото изследване от особена важност е фактът, че съвпадението на двете позиции не елиминира нито едната от тях. Както показвам в останалата част от тази работа, наличието на две гледни точки към събитие, за което човек разказва и в което сам е участник, му дава възможност не само да изрази актуалността на миналото действие чрез съответното глаголно време, но и обратното – говорещият може да предпочете да реализира само позицията на автор на изказването, като по този начин „оваканти“ другата позиция (на участник в действието), която по необходимост заема. Тази стратегия наричам *алиенация*.

Как човек разказва за себе си?

На този въпрос могат да се дадат разнообразни отговори в зависимост от научната перспектива, но тук ме интересуват чисто граматическите особености на езиковите средства, които човек използва. Нека започнем с това, че човек може да разказва за ситуации, в които е участник, само в 1 л. ед. или мн. ч. От гледна точка на граматиката семантиката на категорията лице се опира на отношението между говорещия, глаголното действие и субекта на действието (Gerdzhikov 1984, p. 165). В термините на теорията на граматическите опозиции можем да опишем значението на 1 л. чрез признаците комуникатор и говорещ. От гледна точка на прагматиката 1 л., ед. ч. изразява идентичност на когнитивния субект, който произвежда изказването, и референциалния субект, а 1 л., мн. ч. означава такова съвпадение за един субект от неопределено множество (Р. Ницолова посочва, че „първоличното местоимение *аз* означава, че негов референт е говорещият, респ. пишещият в определен речев акт“, а *ние* означава най-често нехомогенно множество, в което задължително е включен говорещият; вж. повече у Nitsolova 2008, p. 148).

Другият важен елемент, необходим за създаването на събитийна верига, е времето. В тази работа заимствам разбирането на Кр. Чакърова за наративния план като система от съвместно употребявани глаголни времена, подчинени на обща повествователна логика (Chakarova 2000, p. 134). Тук няма да разглеждам всички възможности на наративните планове в български език, защото стратегията, която се опитвам да очертая, обхваща предимно миналия план¹. Известно е, че в разкази за минал личен опит се използва най-вече свидетелската наративна система, в която главните събития са изразени със сказуеми в аорист, а за означаване на второстепенните събития се използват най-често имперфект, плусквамперфект, бъдеще в миналото и бъдеще предварително в миналото в зависимост от темпоралната релация с главното събитие (виж повече у Laskova 2019). Тук няма да навлизам в научния спор относно това доколко свидетелствеността е граматикализирана в българския

език (според някои учени като Ив. Куцаров, К. Куцаров, В. Маровска, В. Стаменов и др. свидетелствеността е граматикализирана, докато автори като Кр. Алексова, Г. Герджиков и Р. Ницолова не приемат това разбиране; вж. повече у Kutsarov 1998, Kutsarov 2007, Marovska 2005, Stamenov 2024, Aleksova 2011, Gerdzhirov 1984, Nitsolova 2008). За мен е важно, че независимо от различията в гледните точки на изследователите, които се занимават с този въпрос, единодушно е виждането, че индикативните претеритни времена носят признака *свидетелственост*, независимо дали той е граматикализиран, или е вторично придобит².

Комбинацията на очертаните граматични условия – употребата на 1 л. и свидетелска наративна система, може добре да се илюстрира с пример (2), в който главните събития са изразени с глаголи в аорист (*призля, се замая, видях*), а второстепенните – с имперфект (*залитаха, сипеха*).

(2) *Изведнъж ми призля, главата ми се замая и видях, че и други наоколо залитаха и сипеха ругатни.* (Примерът е от Българския национален корпус.)

Разбира се, възможностите да се разказва за лично преживени събития, не се изчерпва с изложената наративна система. Богатството на глаголните форми в българския език дава и други възможности. Например човек може да разказва свои истории, които не помни ясно или които вижда в нова светлина изцяло или частично. Нека разгледаме следния пример:

(3) *Не можех да престана да мисля за тоалетната; щом разговорът приключи, Томас търпеливо ме изчака в коридора, докато аз най-сетне се облекчих. Така успях малко да обмисля нещата на спокойствие: когато излязох, вече явно съм бил взел решението.* („Доброжелателните“, Джонатан Лител)

В него чрез конклузивната форма *съм бил взел* говорещият реконструира събитията от собствения си опит, като открива детайли, за които не си е давал сметка. Видно е, че новият начин, по който се тълкува събитието, е плод на напълно нов поглед към събитията и единствената възможност да се изрази, е от позицията на автора (спрямо делението, което излякох по-горе от работата на Р. Ницолова), който не е субективно въвлечен, а е обективен наблюдател. Именно в тази промяна на гледната точка към събитията е същността на прагматичната стратегия, която тук е наречена *алиенация*. На прагматично ниво този начин на оценка на собствените действия е възможно най-обективен, защото се абстрахира от персоналното участие на субекта в описваната ситуация.

Трябва обаче да си зададем въпроса на какво се дължи този ефект на прагматично ниво. Кое в значението на формата *съм бил взел* я прави по-дистанцирана и обективна от формите на аориста или имперфекта?

За да отговорим на този въпрос, на първо време, е нужно да определим граматически посочената форма. Това може да се окаже малко по-трудно, отколкото изглежда, защото в българската глаголна система съществуват множество граматично омонимични форми и тази е една от тях. В случая става дума за съвпадение на парадигмите на конклузива и ренаратива (преизказни форми/преизказан модус) в 1 и 2 л., ед. и мн. ч., докато в 3 л. ед. и мн. ч. те се различават по наличието на глагола *съм* в конклузивните форми. Според изследванията на Г. Герджиков (Gerdzhikov 1984, pp. 222 – 227) това съвпадение се дължи на реорганизацията на признаците, които изграждат значенията на конклузива (наричан от него умозаключителен модус) и на ренаратива (дефиниран като преизказан модус). В по-старо състояние на езика във всички лица без 3 л. ед. ч. и мн. ч. съществува интегрален признак опосредстваност на информацията, които се носи от въпросните форми. От това следва, че в съвременното състояние на езика разграничението на двата модуса (по-нататък ще ги наричам евиденциали, както е възприето в типологията) не е възможно на формално ниво, а се осъществява спрямо семантиката им, функционираща в рамките на контекста. В следващата част накратко описвам семантиката на конклузива, за да обоснова виждането си, че формите в посочените примери са именно конклузивни.³

Конклузив

Въпросът за наличието на обособена категория евиденциалност в българския език е, като цяло, спорен.⁴ Застъпваната тук позиция е, че евиденциалността е езиково средство за изразяване на епистемична модалност и чрез нейните форми се изразява степента на ангажираност на говорещия към достоверността на изказването във връзка с източника на информацията за него (в съгласие с вижданията на Г. Герджиков, Кр. Алексова, Ил. Гаравалова, вж. Gerdzhikov 1977, 1984, Aleksova 2013, Garavalova 2003). Г. Герджиков посочва, че категорията, наречена от него *модус на изказването на действието*, се изгражда върху два диференциални признака – *субективност* и *преизказност* (Gerdzhikov 1977). В настоящата работа разглеждам формите от типа *е пишел, е писал, е бил писал, щял е да пише, щял е да е писал* като конклузивни, като конклузива смятам за субкатегория на евиденциалната категория. В рамките на евиденциалността и семантичните признаци, които изграждат значенията ѝ, конклузивът според застъпваните тук разбирания е маркиран по признака *субективност* и немаркиран по признака *преизказност*. В това изложение обаче възниква странно противоречие – твърди се, че форми, маркирани с признака *субективност*, изразяват обективност в рамките на контекста. Затова е нужно да се изяснят семантиката на признака *субективност* и езиковият пласт, в който терминът функционира. В описанието на категорията *ангажираност на говорещия с изказването за действието* (по късно наре-

чена модус на изказването на действието) Г. Герджиков използва термина *субективност* за един от диференциалните признаци, изграждащи значението на морфологичната категория, в пряка връзка с оценката на говорещия за достоверността на информацията, която предава. Двете субкатегории, маркирани с този признак – конклузивът и дубитативът, изразяват различен тип лична оценка по скалата на достоверността – при конклузива тя се движи в посока на достоверността, а при дубитатива – в посока на недостоверността (Кр. Алексова нарича реализацията на този признак *резервираност*, вж. повече у Aleksova 2015). Противоречието, което се поражда тук, е резултат от различието в изследователските позиции и касае различните теоретични подходи към езика – морфологичното описание на категорията и прагматичното разглеждане на значенията на формите, които се пораждат при употребата им. За да приближим двете научни перспективи, най-подходящо би било да работим с нивото на семантиката, където значението на конклузива може да се опише като изразяване на умозаклучение, което говорещият прави въз основа на факти, които може да е възприел непосредствено или на които не е бил пряк или съзнателен свидетел, но които са оставили следи или последствия; умозаклучението може също така да се основава на собствен опит или общоприети истини. Необходимо е да се направи уговорката, че умозаклучението тук не е разгледано като категория на формалната логика, а в по-широк смисъл – като извод, обобщение, предположение или заключение. С оглед на употребите на конклузива може да се посочи, че с конклузивни форми най-често авторът на изказването изразява ангажираност с достоверността на информация, която е резултат от негов анализ на данни, до които има достъп по един или друг начин.

От казаното дотук обаче възниква важният въпрос за това как се комбинират значението на конклузива и 1 л., което човек по необходимост използва, когато говори за себе си.

Специфика на комбинацията между семантичните признаци на конклузива и 1 л.

В различни изследвания досега е констатирано, че комбинацията на косвените евиденциали (според застъпваната тук позиция това са конклузив, ренаратив и дубитатив) с 1 л. поражда различни стилистични ефекти. Кр. Алексова отбелязва, че спецификата на взаимовръзката между дубитатива и грамемите 1 л. и ед. ч. се изразява в повишена експресивност и емоционалност на изказването, в което „актуалният говорещ оценява като недостоверно чуждото изказване за самия себе си“ (Aleksova 2023, p. 227). В изследването на авторката се установява, че употребите на дубитатив в 1 л. са значително по-чести, отколкото първоличните употреби на другите два косвени евиденциала, вероятно защото „при конклузива взаимовръзката с 1 л. и ед. ч. се

състои в пораждането на употреби, при които става ясно, че говорещият не е осъзнавал случващото, не си спомня за действията и ги преоткрива (или преоценява) в акта на комуникация чрез умозаключение, извод, обобщение (вкл. и адмиративни), ... а при ренаратива говорещият/пишещият препредава информация за себе си според мнението на друго лице, т. е. употребяват се преизказни форми, които много често имат дубитативен нюанс – ..., или по-рядко предава собствено първично изказване, като в някои употреби може да се наблюдава дистанциране, резервираност към собственото първично изказване или пък признание за изречена лъжа“ (Aleksova 2023, p. 233).

В своята монография Ал. Айхенвалд (Aikhenvald 2004) изтъква, че традиционно в езиците, които притежават инференциал (тук назован конклузив), липсват употреби в 1 л. (които според авторката създават т.нар. *ефект на първото лице*), за сметка на езиците с евиденциални системи, в които се изразява непърва (non first hand) ръка информация или невизуална (non visual) информация (Aikhenvald 2004, p. 231). Както отбелязва Кр. Алексова (Aleksova 2023, p. 234), данните от българския език противоречат на това становище. Важно за тази работа е наблюдението на Ал. Айхенвалд, че при употребата на косвени евиденциали в 1 л. са възможни стилистични ефекти, например с 1 л. на евиденциал, изразяващ непърва ръка информация, говорещият може да анализира свои действия все едно са наблюдавани и оценявани от външен наблюдател (Aikhenvald 2004, p. 232). Към това наблюдение в тази работа прибавям и употребите на конклузива, за които смятам, че в комбинация с 1 л. произвеждат сходен стилистичен ефект.

В обобщение може да се каже, че спецификата на значението, което се поражда при комбинирането на признаците на конклузива и 1 л. се изразява в известна експресивност на изказването, в което говорещият прави умозаключение за собствените си действия (състояния), които оценява по нов начин, едва сега оценява тяхното значение или във времето на тяхното актуално протичане не е бил в състояние да ги възприеме съзнателно. Конклузивните форми дават възможност говорещият да анализира действията или състоянията си „отвън“, като преосмисля неосъзнати в предишен момент техни аспекти или преоценява собствената си предходна представа за състоянието на нещата.

Можем да наблюдаваме този ефект в пример (4), където конклузивната форма *съм си представял* се открива в съчетание с модалното наречие *вероятно*, за да изрази хипотезата на героя за свое минало когнитивно състояние.

(4) *Вероятно навремето съм си представял уикенди на бягство по горските пътища; но в крайна сметка нищо от всичко това не се бе случило, бях се задоволил да стана редовен неделен клиент на пазара на стари издания, който се намирал в парка „Жорж Брасенс“.* („Подчинение“, Мишел Уелбек)

Подобен е и пример (5), в който авторът прави изненадващо откритие за същността на отношенията между него и негова позната, изразено метафорично.

(5) *Ах, каква мръсница! – помислил си Пьотър Петрович. – Значи змия съм криел в пазвата си ... Както и да е, няма да ѝ позволя да ме води за носа.* („Паднал от луната“, Михаил Михайлович Зошченко)

Същност на прагматичната стратегия алиенация

Според моето разбиране от гледна точка на прагматиката тези специфични употреби на конклузива в 1 л. са проява на прагматичната стратегия, наречената тук *алиенация*, защото в тях отчетливо се долавя дистанцията, която се поражда между автора на изказването и описваното действие, в което той сам е участник. За да бъде кохерентно настоящото описание, нужно е да направя няколко уговорки за начина, по който тук се дефинира дистанцията.

Дистанцията е семантичната основа за интерпретация на семантиката на конклузива в работите на някои учени като М. Макартцев (Makartsev 2014) и Б. Зоненхаузер (Sonnenhauser 2015). В работата на М. Макартцев не се разграничават формално конклузивът и ренаративът, тъй като авторът отстоява виждането, че при съвпадение на формите на косвените евиденциали значението се изяснява от контекста (Makartsev 2014, p. 66). Ренаративът може да изразява три степени на дистанцираност – чрез формата със задържане на спомагателния глагол *съм* се изразява липса на дистанция, с формите с изпуснат спомагателен глагол се изразява дистанцираност, а с формите на дубитатива – най-висока степен на дистанцираност, като при дубитатива се смесват репортативна и адмиративна семантика (вж. Makartsev 2014, pp. 64 – 65). Явно е, че признакът дистанцираност в изложената концепция е модален и изразява степента на ангажираност на говорещия с предаваната информация.

Б. Зоненхаузер, от друга страна, използва метафорично идеята за пространствена дистанция като отдалеченост на една точка спрямо друга, измерена векторно от наблюдател, разположен в едната или другата посока. Приложена към езиковите феномени, тази концепция определя дистанцията като отношение между свързано с предишно събитие състояние (connected state), момент на говорене (time of utterance), момента, за който се говори (topic time) и наблюдателя (observer) (Sonnenhauser 2015, p. 11). Според авторката с формите със спомагателен глагол (тук наречени конклузивни) се предава собствено умозаключение, тъй като позициите на наблюдателя и автора на речта съвпадат, докато с формите без спомагателен глагол (или ренаративни, преизказни форми) се предават действия или състояния, които са отнесени към наблюдателя, но не и към автора на речта.

За разлика от гореописаните подходи, тук и по-нататък в тази работа разглеждам дистанцията като стилистичен ефект на отчуждение и липса на пристрастие в анализа на събитията. Този начин на употреба на думата се извежда от общоупотребимото значение на глагола *дистанцирам се*, дефинирано в Речника на българския език по следния начин: *Преодолявам прекалено емоционалното си отношение към някого или нещо, емоционалната си обвързаност с някого или с нещо, в което съм бил въвлечен, като се опитвам да ги преценя по-разумно и трезво, от дистанция* (<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D0%B4%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%80%D0%B0%D0%BC/>). Важно е да се подчертае, че дистанцията в тази работа не се разглежда като семантичен признак на конклузивните форми и не е обвързвана с оценка на информацията, която се предава.

По мое мнение именно чрез специфичната употреба на конклузивни форми в 1 л. когнитивният субект оценява своите собствени действия и състояния (или разбирания, желання и т.н.) обективно, като използва позицията на автор и игнорира позицията на участник в действието. Разбира се, нужно е да се уточни, че очертаните от Р. Ницолова гледни точки към действието тук не се разбират единствено като възможност темпорално да се отдалечи или приближи оптиката към събитието, а и като перспектива, която се налага на разказа. Разбира се, в прагматичен план обективността, отнесена към коя да е пропозиция, е до голяма степен условна, тъй като, както е известно, всяко изказване се прави от когнитивен субект, т.е. несубективни изказвания просто не съществуват. Когнитивният субект обаче може да налага определена перспектива на пропозицията и само в рамките на това условие може да се допусне, че демонстрира стремеж към обективност.

Смятам, че моите размишления за характера на прагматичната стратегия *алиенация* намират подкрепа и от тълкуването на откъс от „Антихрист“, в което Кр. Чакърова коментира промяната на наративните системи (Chakarova 2008, p. 135).

„Сияел съм със смирение и кротост (ПК) и всичко ми изглеждаше сладостно мъдро (ПС). Умозаклучителната форма тук въвежда внезапно (и поради това ефектно) „гласа“ на житиеписеца, който от позицията си „сега“ оценява картините от миналото.“⁵

В следващата част разглеждам приложението на прагматичната стратегия *алиенация* с оглед на регистрите, в които се открива. Предварителните ми очаквания са, че подобни употреби се откриват най-вече в разговорни текстове (устни или писмени, но тук наблюдението е ограничено до писмени).

Примери

В пример (6) говорещият прави оценка на своите стари разбирания, които представя като несъстоятелни. В изказването няма допълнителна стилистич-

на маркираност (например изненада, осъдителност и т.н.), но чрез употребата на формите *съм бил* и *съм отишъл* се създава дистанция между автора на изказването и неговите действия и състояния, за които разказва.

(6) *Преди 10 години съм бил значително по-глупав, мислейки си, че невалидна бюлетина е най-доброто, което мога да направя. Но поне съм отишъл да гласувам.* (<https://www.instagram.com/thesuperhumanpodcast/p/C7YXLn5I4wK/>, актуален към 23.06.24 г.)⁶

В пример (7) говорещият прави предположение за предишно свое ментално състояние. В случая се вижда, че двете перспективи могат да се редуват. В първото изречение от примера авторът използва глагол в аорист, а във второто – в конклузив. Този откъс представлява извадка от предговора към печатно издание на художествено произведение, което донякъде разколебава моята предварителна хипотеза, че прагматичната стратегия, наречена тук *алиенация*, се наблюдава най-често в разговорни текстове. Дистрибуцията ѝ в различни жанрове и регистри обаче за момента не е обстойно изследвана.

(7) *Някои въпроси и отговори останаха за по-нататък. Вероятно съм осъзнавал, че един ден ще се върна към тях отново.* (<https://www.colibri.bg/knigi/1350/lyuben-rabchev-ot-kaliforniq-do-stylpishte>, актуален към 23.06.24 г.)

Пример (8) е ексцерпиран от художествен текст (по зададено търсене в Българския национален корпус). В него, подобно на предишния пример, наративната система е от типа на свидетелските системи в минало време, като главните събития са предадени с глаголи в имперфект, а преоценката на миналите разбирания – с конклузив. В този пример освен *алиенация* може да се наблюдава и описаната от Р. Ницолова прагматична стратегия, наречена от авторката *емпатия*. В подчинените изречения на първото и второто изречение са използвани съответно сегашно и бъдеще време, което всъщност изразява гледната точка на участника в събитието, макар и двете позиции да съвпадат⁷.

(8) *Още тогава смятах, че ще е по-щастлива с някой друг. Мислех, че ще мога да я забравя. Но съм грешил. Понякога я виждах на улицата, а после изчезна.* (Примерът е от Българския национален корпус.)

В пример (9) конклузивната форма е употребена заедно с глагола *трябва* с презумптивно значение. Това е също удобна стратегия да се съвместят значенията на признаците на конклузива и 1 л., ед. ч., тъй като дава възможност да се правят предположения за събития от личния опит, за които говорещият няма ясен спомен.

(9) Минаха няколко часа, трябва да **съм задрямал**, утринната светлина започваше да бледнее в прозорците на входа, влезе някакъв мъж. („Доброжелателните“, Дж. Лител)

Пример (10) съдържа откъс от журналистически текст, в който е цитирано изказването на човек на обществено отговорен пост. В него говорещият дава оценка на свое деяние, за което е уволнен. Основното време на събитието е зададено от глагола *беше*, докато самият осъдителен акт, описан евфемистично, е предаден с формата *съм направил*⁸. В този случай прагматичната стратегия *алиенация* може да се тълкува като опит на автора не само да бъде обективен към своите постъпки, но и да се дистанцира от отговорността, която те носят.

(10) Да, може би това, което **съм направил** не беше правилно, но беше повече в подигравателен стил. Въобще не споделям тази философия. Съжалявам, че от една снимка се преекспонираха нещата и смятам, че най-правилното решение, което можеше да се вземе, е да подам оставка.

(https://www.actualno.com/politics/pavel-tenev-da-moje-bi-tova-koeto-sym-napravil-ne-beshe-pravilno-news_611888.html, актуален към 23.06.24 г.)

В пример (11) длъжностно лице дава отчет за свършената работа. В случая няма стилистична маркираност на изказването, а стремежът е към максимална обективност и фокус върху действията, а не към техния инициатор. Тук, както и в предишния пример, трудно може да се определи дали формите *съм направил* и *взели сме* са за конклузивен аорист или за индикативен перфект, но според мен този факт не променя резултата по същество, защото тяхната функция тук се тълкува по отношение на прагматиката.

(11) Но това, което **съм направил**, е следното. Вчера **съм направил** комисия по безопасност на движението, на която бяха разгледани три кръстовища, сред които и това. **Взели сме** решения. Конкретно за това кръстовище решението, което взехме е следното: на пътя ще бъде начертано с червена маркировка знак „Стоп“, за да заострят вниманието на водачите. (<https://bntnews.bg/news/zhiteli-na-kyustendil-nedovolstvav-zaradi-opasno-krastovishte-1274973news.html>)

Пример (12) отново представлява откъс от журналистически текст, съдържащ цитат. В него е дословно предадено признанието на доказан престъпник, който твърди, че не помни своето престъпление. Това е интересен случай, тъй като, ако споделеното от обвиняемия е истина, той на практика не би могъл да говори за своето деяние от позицията на участник в действието и използва средствата на езика, които му позволяват да обозначи това.

(12) „Да, виновен съм. Много съжалявам и не мога да повярвам, че аз **съм** го **направил**. Каквото ми дадат, ще го лежа“, каза днес пред журналисти в съда Красимиров и добави, че не помни нищо. (<https://news.lex.bg/%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BD-%D1%81%D1%8A%D0%BC-%D0%BD%D0%B5-%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B0-%D0%B4%D0%B0-%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%8F%D1%80%D0%B2%D0%B0%D0%BC-%D1%87%D0%B5-%D1%81%D1%8A%D0%BC/>, актуален към 23.06.24 г.)

В пример (13) предизвикал институционална тревога планинар дава обяснение на постъпката си пред медиите, като изтъква, че случилото се е неволна проява на недообмислен ентузиазъм. В примера отново се наблюдава редуване на гледните точки, изразено граматически чрез аористната форма *исках* и конклузивната *не съм направил*. В случая може да се допусне, че дистанцирайки се от своята роля в неприятната ситуация, говорещият се стреми да оправдае своето намерение, довело иначе до нежелан резултат.

(13) *не съм го направил нарочно, просто исках да прекарам време в планината, когато заваля сняг, „да се изкефя“*. това заяви тодор владимир, когато планинската спасителна служба издирваше няколко дни. (<https://novini.bg/bylgariya/obshtestvo/396453>, актуален към 23.06.24 г.)

Заклучение

Струва ми се, че за настоящата работа е важно да се наблегне на факта, че „граматиката никак не е противопоставена на прагматиката. Точно обратно: редица граматични форми в българския език лесно приемат допълнително натоварване, свързано с характеризиране на личностите на говорещия и слушащия“ (Norman 2015, p. 196).

Възможността в текста да се представят различни гледни точки чрез селекцията на езикови средства, т.е. с минимално количество езиков материал, е ценна риторически и практически. Фините нюанси, които могат да се експлицират по този начин, играят важна роля в комуникацията между хората. Българският език, благодарение на богатата си глаголна система, поражда множество допълнителни експресивни и прагматически значения на формите, които, както е видно от анализирания материал, се умножават от употребите им в разнообразни контексти.

В настоящия тест е изложена прагматичната стратегия *алиенация*, чиято семантика може да се опише най-общо като стремеж към дистанциране (в смисъла на хладно и отчуждено отношение към събитието, за което се говори, т.е. като стилистичен ефект, а не като семантичен признак) на говорещия от ролята му в предавана ситуация, в която се явява участник. За да бъде обосно-

вана тази интерпретация, е разгледана друга прагматична стратегия – *емпатия*, и от нейната структура са извлечени изграждащите елементи, които се запълват с езикови форми – гледните точки на автор на изказването и на участник в събитието. Описаната от Р. Ницолова стратегия за изразяване на гледната точка (или *емпатия*) дава възможност в структурата на изказването да бъдат представени и двете гледни точки чрез употребата на различни глаголни времена. По този начин се променя и оптиката към представеното събитие – по-близка или по-далечна, в зависимост от дистанцията на времето. Тази концепция тук е разширена, като на двете позиции са приписани прагматичните стойности обективност и субективност, обусловени не от темпорална, а от емоционална дистанция. Тази техника не представлява никаква новост и е отдавна обстойно експлоатирана в художествените текстове. Тук обаче тя се свързва с по-особен случай на съвпадение на двете позиции, т.е. разгледани са възможностите да се използва, когато човек говори за себе си. В текста се доказва, че дори при това положение позициите на обективен автор и субективен участник в действието са потенциално отворени и могат да бъдат използвани според желанието на говорещия. Езиковите средства, които се използват за целта, са формите на конклузива (в някои случаи може да се допусне, че формите са за индикативен перфект при липса на точни критерии за дизамбигуация), чиято семантика може да се опише като предаване на извод, предположение, умозаключение, направени чрез логическа обработка (индукция, дедукция или абдукция) на информация, с която говорещият разполага по различни канали (дори въз основа на своя свидетелска информация)⁹. Най-честият контекст, в който може да се регистрира стратегията, наречена тук *алиенация*, е неформално или полуформално изказване, в което говорещият обсъжда свои действия или състояния в миналото, които не помни, не желае да асоциира със себе си или вижда по нов начин. Обичайно най-явен е стремежът към установяване на дистанция от описаната ситуация, като в различни случаи това може да е обусловено от нежелание на говорещия да изпъкне персонално, или точно обратното – желание да се отгласне от персонална отговорност. Непосредственият контекст на употреба е граматично неспецифичен, липсват задължителни елементи като модални наречия или глаголи, с които формите да се комбинират, макар че това не е изключено. Глаголните форми могат да функционират в предикати на просто изречение и главно или подчинено изречение на сложно съставно изречение.

В настоящия текст не са изследвани подробно възможните жанрове и регистри, в които може да се наблюдава описаната прагматична стратегия. Намирам, че подобно изследване следва да е обект на самостоятелно проучване. От анализирания материал може да се допусне, че подходящо изследователско поле за него са административната сфера и езиковите практики на длъжностни лица, но вероятно най-честите употреби могат да се открият в устната речева практика.

БЕЛЕЖКИ

1. Въпросът доколко конклузивните форми от плана на неминалото могат да се опишат като прояви на разгледаната тук прагматична стратегия за алиенация, оставям на този етап отворен. Колебанието ми произтича главно от силната преднамерена експресивност, която носят адмиративните форми в 1 л. за сметка на стремежа към обективност, който лежи в основата на алиенацията.
2. Обзор на различните мнения по въпрос може да се види у В. Маровска (Marovska 2005).
3. Друго важно съвпадение е между формите на конклузивния аорист и индикативния перфект, който съм разгледала в предишна публикация (Moskova 2022).
4. Подробно различните интерпретации на инвентара на категорията, наричана тук евиденциалност, са описани от Ив. Куцаров (Kutsarov 1994).
5. Разказвателни планове са: план на спомена (ПС), план на нагледността (ПН), план на констатацията (ПК) и план на преизказността (ПП) (Chakarova 2008, p. 134).
6. В този и всички следващи примери е запазен автентичният правопис.
7. Възможните комбинации на времената в главното и подчиненото изречение при когнитивни глаголи са описани от Л. Ласкова (Laskova 2024).
8. В този случай е трудно да се разграничи дали формата е на конклузивен аорист или на индикативен перфект. Това разграничение обаче няма пряко влияние върху прагматичната ѝ реализация, която според мен отново се свежда до желанието на автора да се дистанцира от своята позиция на участник в действието.
9. Повече за конклузива виж у Aleksova 2013, Moskova 2019.

ЛИТЕРАТУРА

- АЛЕКСОВА, КР., 2008, За два феномена при съвместната употреба на времената в българското сложно изречение: емпатията и темпоралните неутрализации. „Езиков свят“, № 6, с. 7 – 22.
- АЛЕКСОВА, КР., 2011. Кумулация на граматични значения и видове граматични показатели в синтетичната глаголна словоформа в съвременния български език. В: *Научни трудове на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*, Т. 49, № 1.
- АЛЕКСОВА, КР., 2013. *Адмиративът в съвременния български език*. София: СЕМА РИИ.
- АЛЕКСОВА, КР., 2013. Конклузивът и неговите употреби в съвременния български език. *Материали от III конгрес по българистика*.
- АЛЕКСОВА, КР., 2015. Дубитативът в българския език и възпроизведената реч. *Лингвистиката: история, предизвикателства*,

- перспективи. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. д-р Ив. Кочев. Благоевград: Университетско издателство „Н. Рилски“, с. 347 – 354.
- АЛЕКСОВА, КР., 2023. *Дубитативът в съвременния български език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- ГАРАВАЛОВА, И., 2003. *Школата на натуралната морфология и българската морфологическа система*. София: СЕМА РШ.
- ГЕРДЖИКОВ, Г., 1977. Една специфична глаголна категория в съвременния български език. Категорията „ангажираност на говорещия с изказването на действието“. *Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии. Българско езикознание*, Т. 2, с. 9 – 65.
- ГЕРДЖИКОВ, Г., 1984. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. София: Наука и изкуство.
- КУЦАРОВ, И., 1994. *Едно екзотично наклонение на българския глагол*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- КУЦАРОВ, И., 2007. *Теоретична граматика на българския език*. Морфология. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“.
- КУЦАРОВ, К., 1998. Свидетелственост – грамема в категорията вид на изказването. В: *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, Т. 36, № I, с. 209 – 215.
- ЛАСКОВА, Л., 2019. Българските наративни системи: елементи и отношения. В: *Тишева, Й. & Джонова, М (ред.). Българистични езиковедски четения: Материали от международната конференция по случай 130-годишнината на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, 19 – 20 ноември 2018 г. София: Издателство на СУ „Св. Климент Охридски“, с. 371 – 379.
- ЛАСКОВА, Л., 2024. *Времената в изречения с ментални предикати*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- МАКАРЦЕВ, М., 2014. *Евиденциалност в пространстве балканского текста*. Москва/Санкт-Петербург: Нестор-История.
- МОСКОВА, М., 2019. Мястото на конклузива в евиденциалната глаголна категория на съвременния български език. В: *Balázs L. Gábor, Farkas Baráthi Mónika, Majoros Henrietta. (ред.). Българистични четения – Seged 2019*. Международна научна конференция, Сегед, Унгария, 13 – 14 юни 2019 г., Szeged: JATEPress, с. 163 – 171.
- МОСКОВА, М., 2022. Съвпадението на формите на индикативния перфект и конклузивния аорист в съвременния българския език. В: *Материали от международна конференция „От слово към действие: разкази и репрезентации“*, състояла се на 2 – 4. 05. 2019 г., Факултет по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“, с. 39 – 50.

- МАРОВСКА, В., 2005. *Новобългарският перфект – функционални метаморфози и теоретични предизвикателства*. София, 2005.
- НИЦОЛОВА, Р., 2005. Гледната точка и употребата на времената в сложните съставни изречения с ментални предикати в българския език. *Юбилеен славистичен сборник*. Благоевград, с. 312 – 324.
- НИЦОЛОВА, Р., 2008, *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- НОРМАН, Б., 2015. Прагматичен аспект на граматичните категории в българския език. В: *Научни трудове*, Т. 53, №. 1, сб. А, Филология. Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.
- СТАМЕНОВ, В., 2024. *Значението свидетелственост в съвременния български език*. Автореферат. Пловдив: Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“. Available from: <https://procedures.uniplovdiv.bg/docs/procedure/2992/274306759333855919.pdf> [Viewed 2024-7-12]
- ЧАКЪРОВА, Кр., 2008. Наративните системи в съвременния български книжовен език. В: *Помагало по българска морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, с. 134 – 142.
- AIKHENVALD, AL., 2004. *Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press.
- SONNENHAUSER, B. (Self-)Distancing in Bulgarian. SONNENHAUSER, B. & A. MEERMANN (eds.), 2015. *Distance in language: Grounding a metaphor*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, pp. 117 – 141.

REFERENCES

- AIKHENVALD, AL., 2004. *Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press.
- ALEKSOVA, KR., 2008, *Za dva fenomena pri savmestnata upotreba na vremenata v balgarskoto slozhno izrechenie: empatiyata i temporalnite neutralizatsii*. *Ezikov svyat*, no. 6, pp. 7 – 22.
- ALEKSOVA, KR., 2011. Kumulatsiya na gramatichni znacheniya i vidove gramatichni pokazateli v sintetichnata glagolna slovoforma v savremenniya balgarski ezik. V: *Nauchni trudove na Plovdivski universitet „Paisiy Hilendarski“*, vol. 49, no. 1.
- ALEKSOVA, KR., 2013. *Admirativat v savremenniya balgarski ezik*. Sofiya: SEMA RSH.
- ALEKSOVA, KR., 2013. Konkluzivat i negovite upotrebi v savremenniya balgarski ezik. *Materiali ot III kongres po balgaristika*.
- ALEKSOVA, KR., 2015. Dubitativat v balgarskiya ezik i vazproizvedenata rech. Lingvistikata: istoriya, predizvikatelstva, perspektivi. *Sbornik v chest na 80-godishninata na prof. d-r Iv. Kochev*. Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo „N. Rilski“, pp. 347 – 354.

- ALEKSOVA, KR., 2023. *Dubitativat v savremenniya balgarski ezik*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- CHAKAROVA, Kr., 2008. Narativnite sistemi v savremenniya balgarski knizhoven ezik. V: *Pomagalo po balgarska morfologiya*. Plovdiv: Paisiy Hilendarski, pp. 134 – 142.
- GARAVALOVA, I., 2003. *Shkolata na naturalnata morfologiya i balgarskata morfologicheska sistema*. Sofia: SEMA RSH.
- GERDZHIKOV, G., 1977. Edna spetsifichna glagolna kategoriya v savremenniya balgarski ezik. Kategoriyata „angazhiranost na govoreshtiya s izkazvaneto na deystviето. *Godishnik na Sofiyskiya universitet, Fakultet po slavyanski filologii. Balgarsko ezikoznanie*, vol. 2, pp. 9 – 65.
- GERDZHIKOV, G., 1984. *Preizkazvaneto na glagolното deystvie v balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- KUTSAROV, I., 1994. *Edno ekzotichno naklonenie na balgarskiya glagol*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- KUTSAROV, I., 2007. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: Paisiy Hilendarski.
- KUTSAROV, K., 1998. Svidetelstvenost – gramema v kategoriyata vid na izkazvaneto. V: *Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet „Paisiy Hilendarski“*, vol. 36, no. I, pp. 209 – 215.
- LASKOVA, L., 2019. Balgarskite narativni sistemi: elementi i otnosheniya. V: TISHEVA, Y. & DZHONOVA, M. (red.). *Balgaristichni ezikovedski cheteniya: Materiali ot mezhdunarodnata konferentsiya po sluchay 130-godishninata na Sofiyskiya universitet „Sv. Kliment Ohridski“*, 19 – 20 noemvri 2018 g. Sofia: Sv. Kliment Ohridski, pp. 371 – 379.
- LASKOVA, L., 2024. *Vremenata v izrecheniya s mentalni predikati*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- MAKARTSEV, M., 2014. *Evidentsial'nost' v prostranstve balkanskogo teksta*. Moskva/Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya.
- MOSKOVA, M., 2019. Myastoto na konkluziva v evidentsialnata glagolna kategoriya na savremenniya balgarski ezik. V: BALÁZS, L. G., FARKAS, B. M., MAJOROS, H. (red.). *Balgaristichni cheteniya – Seged 2019. Mezhdunarodna nauchna konferentsiya*, Seged, Ungariya, 13 – 14 yuni 2019 g., Szeged: JATEPress, pp. 163 – 171.
- MOSKOVA, M., 2022. Savpadenieto na formite na indikativniya perfekt i konkluzivniya aorist v savremenniya balgarskiya ezik. V: *Materiali ot mezhdunarodna konferentsiya „Ot slovo kam deystvie: razkazi i reprezentatsii“*, sastoyala se na 2 – 4. 05. 2019 g., Fakultet po slavyanski filologii, Sv. Kliment Ohridski, pp. 39–50.

- MAROVSKA, V., 2005. *Novobalgarskiyat perfekt – funkcionalni metamorfozi i teoretichni predizvikatelstva*. Sofia.
- NITSOLOVA R., 2005. *Glednata tochka i upotrebata na vremenata v slozhnite sastavni izrecheniya s mentalni predikati v balgarskiya ezik. Yubileen slavistichen sbornik*. Blagoevgrad, pp. 312 – 24.
- NITSOLOVA, R., 2008, *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- NORMAN, B., 2015. Pragmatichen aspekt na gramatichnite kategorii v balgarskiya ezik. V: *Nauchni trudove*, vol. 53, no. 1, sb. A – Filologiya, Plovdivski universitet „Paisiy Hilendarski“.
- STAMENOV, V., 2024. *Znachenieto svidetelstvenost v savremenniya balgarski ezik. Avtoreferat*. Plovdiv: Plovdivski universitet „Paisiy Hilendarski“. Available from: <https://procedures.uni-plovdiv.bg/docs/procedure/2992/274306759333855919.pdf> [Viewed 2024-7-12]
- SONNENHAUSER, B. (Self-)Distancing in Bulgarian. SONNENHAUSER, B. & A. MEERMANN (eds.). 2015. *Distance in language: Grounding a metaphor*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, pp. 117 – 141.

PRAGMATIC STRATEGIES IN TEXT. ALIENATION

Abstract. It is well known that Bulgarian lacks coordination of tenses in complex sentences. This allows for various temporal combinations to be realized in the main and subordinate clauses. This is also the minimal necessary condition for implementing the pragmatic strategy of expressing the viewpoints of both the current speaker and the participant in the action being discussed, which R. Nitsolova calls empathy. The interesting aspect here is that when the two positions coincide, the current speaker can describe the event from the participant's perspective, with this difference usually having grammatical dimensions. R. Nitsolova notes that this is the preferred way of presenting the event. In this work, another possible pragmatic strategy is outlined, through which the speaker uses the available linguistic means to „remove“ the participant's position when they necessarily occupy it (when talking about themselves).

Keywords: pragmatic strategies; empathy; alienation

Mihaela Moskova
ORCID iD:: 0000-0001-8004-3075
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd.
1113 Sofia
✉ E-mail: mmoskova@dcl.bas.bg